

جغرافیای شهری ایران

دکتر پروانه شاه‌حسینی

تهران

۱۳۹۶

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۲	مقدمه
۵	فصل اول: تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران
۵	مقدمه
۶	۱. ریشه‌های تاریخی شهرنشینی در فلات ایران
۶	۱-۱ فعالیت
۸	۱-۲ سکونت
۱۰	۱-۳ حکومت
۱۱	خلاصه
۱۲	فصل دوم: ویژگی‌های شهرهای ایران
۱۲	مقدمه
۱۲	۱. ویژگی‌های مکانی
۱۳	۲. سیاست اجتماعی و وضعیت اقتصادی
۱۶	۲-۱ سیاست‌ها و برنامه‌ها
۲۱	خلاصه
۲۳	فصل سوم: ساخت شهر در ایران
۲۳	مقدمه
۲۳	۱. شکل شهر
۳۳	۲. عناصر کالبدی شهرها
۳۴	۲-۱ عناصر حکومتی
۳۴	۲-۲ عناصر محله‌ای-سکونت
۳۵	۲-۳ عناصر خدماتی
۴۰	۲-۴ مراکز خارج از شهر
۴۰	۲-۵ تغییر و تحول در عناصر کالبدی
۴۱	۳. عوامل مؤثر بر پیکربندی شهرهای ایران
۴۱	۳-۱ عوامل طبیعی
۴۳	۳-۲ عامل فرهنگی- اجتماعی

صفحه	عنوان
۵۰	۳-۳ سازندگان محیط شهری
۵۱	خلاصه
۵۲	فصل چهارم: جایگاه شهر در ایران
۵۲	مقدمه
۵۳	۱. شبکه شهری
۵۴	۱-۱ ویژگی های طبیعی
۵۹	۱-۲ عوامل انسانی
۶۸	۱-۳ عوامل ناهمگونی شبکه شهری
۷۳	۲. سیستم شهری
۸۰	۳. نظام شهری
۸۶	۴. روابط شهر و روستا
۸۸	خلاصه
۹۰	فصل پنجم: جغرافیای کلان شهرهای ایران
۹۰	مقدمه
۹۰	۱. توزیع جغرافیایی کلان شهرها
۹۱	۲. مؤلفه های اثرگذار بر شکل گیری و توسعه کلان شهرها
۹۱	۲-۱ کارکرد
۹۳	۲-۲ مهاجرت
۹۴	۲-۳ تمرکزگرایی
۹۵	۳. منطقه کلان شهری
۹۷	۴. چالش های کلان شهرها
۹۸	خلاصه
۹۹	فصل ششم: مسائل شهری در ایران
۹۹	مقدمه
۹۹	۱. مسائل کالبدی
۱۰۱	۲. مسائل اجتماعی
۱۰۲	۳. مسائل اقتصادی - مدیریتی
۱۰۴	۴. مسائل زیست محیطی
۱۰۵	۵. مسائل کلان شهرها
۱۰۸	خلاصه
۱۰۹	جمع بندی نهایی
۱۱۲	منابع
۱۲۱	واژه نامه

پیشگفتار

شکل‌گیری و تکامل جغرافیای شهرهای ایران تحت تأثیر عوامل زیر بوده است: (۱) عوامل طبیعی، مانند شرایط آب و هوایی، میزان آب‌های سطحی و زیرزمینی و کیفیت آن‌ها، نوع خاک، پوشش گیاهی و شیب زمین؛ و (۲) عوامل انسانی، یعنی سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه‌ای و مدیریتی در برهه‌های تاریخی. هرچند امروزه تأثیر برنامه‌ها و راهبردهای توسعه‌ای و مدیریتی بر شهرها بیش از عوامل طبیعی است، نادیده گرفتن یا کم‌انگاشتن عوامل طبیعی در شکل‌گیری و توسعه شهری آثار زیان‌باری بر محیط زیست برجا گذاشته که از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: کالبد نامناسب شهری، کاهش تاب‌آوری شهری با نشست زمین به دلیل استفاده بی‌رویه از سفره‌های آبی، آلودگی هوا و خاک و از بین رفتن باغات. همچنین، اتکا به درآمدهای نفتی نه تنها به رشد و توسعه صحیحی نینجامیده، بلکه باعث شده است که از یک سو سرمایه‌گذاری بیشتر در شهرها، به ویژه شهرهای بزرگ به مرکزیت پایتخت، صورت پذیرد که خود جذب خیل عظیم مهاجران و اسکان غیررسمی را به همراه داشته است؛ از سوی دیگر، موجب کاهش نقش مشارکت مردمی در توسعه شهری شده است. از این رو، بررسی و شناخت شهرهای ایران از دیدگاه جغرافیایی ضروری به نظر می‌رسد.

مقدمه

در گذشته، حاکمیت شرایط آب و هوایی خشک و نیمه خشک بر ایران باعث شد مراکز سکونتی کوچک، منزوی و دور افتاده از یکدیگر، خودکفا، دارای مازاد اقتصادی اندک برای مبادله پدید آید؛ همچنین موجب به وجود آمدن بعضی از خصوصیات جامعه آب سالار، زندگی عشیره‌ای و کوچ‌نشینی شد. اما در دوره‌هایی، امپراتوری‌ها و حکومت‌های قدرتمند و متمرکز پدید آمد که موجب رشد اقتصادی و توسعه شهرها شد. شهرهایی متکی به تجارت یا پسرانه‌های کشاورزی که محیط مناسبی برای زیست و معیشت شهروندان فراهم می‌آورد. این قانونمندی با ورود ایران به دوره مدرنیته و شکل‌گیری اقتصاد نفتی و اتکا به درآمدهای ارزی حاصل از آن و مصرف این درآمدها در شهرها، به خصوص شهرهای بزرگ، به هم خورد و پیامدهایی داشت بدین شرح: تغییر الگوی نظام شهری از سحابی یا کله‌کشانی به قطبی و عدم تعادل؛ جایگاه نامناسب شهرهای متوسط و کوچک در نظام شهری؛ تمرکز امکانات و عملکردهای مختلف در شهرهای بزرگ - به ویژه پایتخت - و نقش و اهمیت بیشتر آن‌ها در تصمیم‌گیری‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی؛ نابرابری‌های عمیق اقتصادی و تقسیم کشور به مناطق برخوردار و محروم؛ تغییر محیط آرامش‌بخش شهری به دلایلی چون نبود طرح‌های توسعه و سیاست خودگردانی شهرداری‌ها و ذهنیت‌های متفاوت سازندگان شهرها؛ طراحی نامناسب عناصر کالبدی شهرها؛ آلودگی هوا، آب و خاک؛ ازدیاد جمعیت؛ از بین رفتن خاک‌های مساعد کشاورزی؛ بروز انواع انحرافات اجتماعی؛ تغییر در کارکردها و وابستگی شهرها به دولت؛ دوگانگی شهری و بی‌هویتی. بدین ترتیب، در نهایت، با برهم خوردن تعادل میان انسان و محیط، توسعه ناپایدار شهری پدید آمده است.

از این رو، هدف کتاب حاضر شناخت جغرافیای شهری ایران بر پایه نظریه روابط انسان و محیط بوده و به دنبال پاسخ‌گویی به این پرسش است که چه عوامل و موانعی بر توسعه شهری و فضاهاى شهری شهرهای ایران مؤثر بوده و چگونه عمل کرده است؟

برای دستیابی به این مهم، فصل‌های کتاب حاضر به ترتیب زیر تدوین شده است: فصل اول، ریشه‌های تاریخی شهرنشینی در فلات ایران از لحاظ نوع فعالیت، نحوه سکونت و حکومت؛ فصل دوم، ویژگی‌های شهر و شهرنشینی در ایران؛ فصل سوم، ساخت شهر در ایران؛ فصل چهارم، جایگاه شهر در ایران؛ فصل پنجم بررسی جغرافیایی کلان‌شهرهای ایران، و فصل ششم بررسی مسائل شهرهای ایران. بر خود لازم می‌دانم از آقایان دکتر احمد پور احمد و دکتر بهلول علیجانی برای بهره‌مندی از راهنمایی‌های ارزشمندشان در تدوین کتاب حاضر قدردانی کنم. همچنین از خانم آفاق عابدینی که ویرایش اثر را به عهده داشتند سپاسگزاری می‌کنم.

دکتر پروانه شاه حسینی

عضو هیئت علمی پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

«سمت»